

KUSHON-SOSONIY TANGALARIDA DINIY TASVIRLARNING ZARB QILINISHI

Safarali Bolliyev

Angor tumani 1-son kasb-hunar maktabi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Baqtriyaning kushon-sosoniylar davri tangalari reversida zarb qilingan diniy tasvirlar hamda Baqtriyaning kushon-sosoniylar davri diniy e'tiqodlari haqida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Anahita, Mitra, "yuksak xudo", Hirot, Marv, Balx, Pero'z, altar, Zevs, Ahuramazda.*

ABSTRACT

This article discusses the religious images minted on the reverse of coins of the Kushan-Sasanian era of Bactria and religious beliefs of the Kushan-Sasanian era of Bactria.

Key words: *Anahita, Mithra, "high god", Herat, Marv, Balkh, Peroz, altar, Zeus, Ahuramazda.*

KIRISH

Kushon podsholigining so'nggi davrida kushon podsholari tangalari sifat jihatdan anchayin yomon ishlangan. Metal tarkibi ham anchayin yomonlashganligini kuzatish mumkin. Bu holat markaziy hokimiyatning zaiflashuvi yoxud iqtisodiy inqiroz bilan izohlanadi. Ammo kushon-sosoniylar davriga kelib tangalarni zarb qilishda anchayin o'sishlar kuzatiladi. Tangalarning sifati yaxshilanadi, tasvirlar va yozuvlar aniqlashadi hamda metal tarkibi ham anchayin boyiydi. Kushon-sosoniylar tangalarini tiplarga ajratish hozirga qadar bir qancha tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan. A. Kanningheym, E. Herzfeld, A.D.H. Bivar, R. Gyobl, V.G. Lukonin, M. Alram, J. Kribb, F. Sinisi va boshqa olimlar shular jumlasidandir. V.G. Lukonin tomonidan Kushon-sosoniylar davri tangalari nominali, legendasi, tasvirlari va qayerda zarb qilinganligiga asosan shartli ravishda ikki yirik guruhga bo'lingan: kushon-sosoniylar va sosoniylar kushon.

III asrda sosoniylar tomonidan bosib olingan sobiq Kushon o'lkasi hokimlari tomonidan zarb qilingan tangalar turkumi bir necha nuqtai nazardan nihoyatda qiziqarli hodisadir. Ularning eng ko'zga ko'ringan xususiyati sosoniylar va kushon xususiyatlarining aralashmasi bo'lib, tadqiqotchilarga numizmatikadan tortib tarixgacha, ikonografik tadqiqotlar va dinlar tarixigacha bo'lgan turli xil tadqiqotlar uchun materiallar taqdim etadi. Kushon-sosoniylar tangalari turli xil tadqiqotlar

uchun obyekt hisoblanib kelingan. Jumladan kushon-sosoniylarning mutlaq xronologiyasi aniqlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Shuningdek undagi turli xil diniy tasvirlar tadqiqotchilarda qiziqish uyg'otgan.

Kushon-sosoniylar tangalarning ahamiyatli jihati shundaki, standart sosoniy amaliyotidan farqli o'laroq, Kushon-Sosoniylar tangalarining orqa tomonida muntazam ravishda xudolarning antropomorfik tasvirlari aks ettiriladi, ular ba'zan sosoniylar sulolasining olov qurbongohining standart qurilmasi bilan bog'liq holda, ba'zan esa qirollar bilan birga yoki hatto yolg'iz o'zi tasvirlanadi. Ko'p jihatdan kushon-sosoniylar turkumida saqlanib qolgan kushon tanga an'anasi merosi bilan bog'liq bo'lsa-da,¹ bu asosiy sulola tangalarida kam uchraydigan sosoniylar davri diniy tasvirlarini o'rganish uchun misli ko'rilmagan imkoniyatga aylanadi.

Shindel tomonidan aniqlangan kushon-sosoniylar hukmdorlar ketma-ketligini umumiy qayta tuzishiga ko'ra², Kushano-Sosoniylar tangalar zarb qilinishi Ardashir II va Ardashir I tangalari bilan boshlanadi. Ushbu tangalarning zarb qilinishi taxminan 290-yillarga to'g'ri keladi. Bu paytda zardushtiylik panteonining ikkita asosiy yozatalari - Anaxita va Mitrani tasvirlangan mis tangalarni chiqarilgan. Bir necha yillik tanaffusdan so'ng Peroz davridan boshlab Kushano-Sosoniylar tangalarining asosiy guruhi paydo bo'ldi. Ishlab chiqarish ancha muntazam xarakterga ega bo'lib, mis seriyali oltin nominallar bilan birga, ba'zan esa dastlabki bosqichlarda kumush dirhamlar bilan qo'shilgan. Asosiy zarbxonalar Balxda bo'lib, u erda oltin bilan qoplangan seriyalarning ko'p qismi zarb qilingan va Kobul zarbxonalari ham mis seriyalarini zarb qilish bilan shug'ullangan. Faqat vaqti-vaqti bilan ularga Marv va Hirot qo'shilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Darhaqiqat, tangalarning zarb etishdagi taqsimotining bu shakli umumiy norma sifatida o'ziga xos turlarni ishlatishda aks ettirilgan. Shunga ko'ra, Balxda zarb qilingan mis tangalarda buqa oldida tridentli erkak xudo tasvirlangan, lekin bu tasvir asosan oltin tangalarda ustunlik qiladi. Mis tanga reverslarining standart tipologiyasi sosoniylar tomonidan yaratilgan qurbongohning asosiy turining ikki xil variantini taqdim etadi: olovdan paydo bo'lgan byust va odatiy sosoniylar altari.

Ushbu keng tarqalgan turlardan tashqari, asosan hukmdor va xudo ishtirokidagi investitsiya sahnalari toifasiga kiruvchi noyob tasvirlar ham mavjud. Hammasi bo'lib, bu turlarda har xil tasviriy kompozitsiyalarda kamida uch xil xudo tasvirlari mavjud.

¹ Brunner, C.J. The Chronology of the Sasanian Kushanshahs, *American Numismatic Society Museum Notes* 19: 145–164.

² The Beginning of Kushano-Sasanian Coinage, in: M. Alram, R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum, Paris–Berlin–Wien*, Bd. 2: *Ohrmazd I.–Ohrmazd II.*, Wien.

Birinchi bunday tasvir, tik turgan ma'budaning lentali diadem taqdim etayotgan holatdagi tasviri. Bu tasvir eng qadimgi kushon-sosoniylarning reversi turidir, chunki u Marvda zarb qilingan Ardashir II mis tangalarida uchraydi. Ma'buda chap qo'lida globusli tayoqni ushlab turadi va to'pig'iga qadar cho'zilgan uzun xalat kiygan, yelkalari plash bilan qoplangan. Uning tanasi old tomondan tasvirlangan bo'lsa-da, diademli bosh qiroлга qarash uchun to'liq chapga burilgan va profilda ma'buda bosh kiyimining uch qirrali tasvirini ko'rish mumkin, bu devoriy suratlarda tasvirlangan tojga o'xshaydi. Tasvir atrofida o'rta forscha yozuv bor, ehtimol xudoning nomi ham tilga olinadi, lekin u haligacha ochildmagan.

Xuddi shu xudo Marvda Kushonshoh Ardashir I tomonidan zarb qilingan mis tangalarning reversida tasvirlangan. Tasvirning yon tomoni va tepasi dumaloq soyabon bilan o'ralgan bo'lib, u ma'badning joylashuvini ko'rsatadi.³ Xudo chap qo'lida bir xil tayoqni ushlab turibdi va o'ng qo'li bilan qovurg'ali tojni taqdim etib turibdi. U bilaklariga sirg'alar va bilaguzuklar taqqan va to'pig'iga qadar cho'zilgan uzun xalat kiygan. Hech qanday plash ko'rinmas-da, uch qirrali bosh kiyim Ardashir II mis tangalarida ma'buda tomonidan ko'rsatilgandek ko'rinadi, bu safar old tomondan va kattaroq miqyosda ko'rinadi. Bu yerda ham tasvir atrofida o'rta forscha yozuv ko'rinadi, hatto o'ng tomondagi maydonda o'yib yozilgan qismi o'qilmagan bo'lsa ham chap tomonda soat miliga teskari yo'nalishda taxminan soat 11 dan 7 gacha yurilib, "*n'hyt MR'T*", "Lady Anahita" so'zlari o'qish mumkin bo'lib, shaxsni aniqlashning aniq kalitini beradi. Anaxitaning sosoniylarning qirollik xudosi darajasidagi xudo bo'lgani manbalardan ma'lum.

Ikkinchi xudo bu gal erkak xudo Balxda Ardashir I zarb qilgan mis tangalarda qo'llaniladi. Rasm old ko'rinishda, to'rt dan uch qismi bir oz o'ngga burilgan holda ko'rinadi. Marvda qo'llanilgan Anaxita taxtiga juda o'xshash, orqa va yon panjaralari baland bo'lgan taxtda, garchi tepada kamarli ramka ko'rinmas ham. Uning chap qo'lida xudo sosoniylar ikonografiyasiga xos bo'lgan plashli shim kiygan oyoqlari orasiga vertikal holda tutilgan qilichning dastasini ushlab turadi. O'ng qo'l ko'zga ko'rinadigan diademni taklif qilish uchun oldinga cho'zilgan bo'lib, uning bog'ichlari sosoniy tasvirlarida hamma joyda uchraydigan qovurg'ali ishlovni ko'rsatadi va bu Anahita tasvirlangan ikkita ilgari tasvirlangan turda ham buni ko'rish mumkin. Xudoning mo'ylovi va soqoli bor, sochlari esa ikki sharsimon to'plamda to'plangan, ular Sosoniy Eronidagi tasvirlarda ham keng tarqalgan. Diademli bosh xudoning asosiy ikonografik belgisi bo'lgan katta nurli halqa bilan o'ralgan bo'lib, bu xudoni Mitra sifatida tanishga yordam beradi. Bundan tashqari, baqtriya tilidagi "Xudo Mitra" yozuvini figura atrofida o'qish mumkin.

³ Göbl, R. System und Chronologie der Münzprägung des Kušanreiches, Wien. 1984. P.40.

Bir necha yillik tanaffusdan so'ng Peroz davrida kushon-sosoniylar tangalar zarb qilishning qayta tiklanishi boshqacha manzarani keltirib chiqaradi. Hirotda zarb qilingan kumush dirhamlarning bir emissiyasi bilan bir qatorda, Balxda oltin dinorlar, Hindukush janubida joylashgan noma'lum zarbxonaning alohida seriyasi bilan birga zarb qilingan. Mis tangalar Balxda ham, Kobulda ham zarb qilinganga o'xshaydi.

Barcha tangalarning orqa tomonida qiziqarli tasvirlar mavjud. Dinorlar seriyasida kushano-sosoniylar oltin ishlab chiqarishda hukmronlik qiladigan tasvir, ya'ni buqa bilan tik turgan xudoning tasviri bilan zarb qilingan. xudo to'liq holatda old tomondan tasvirlangan, uning orqasida tik turgan ho'kiz tasvirlangan. Xudo chap qo'lida tridentni ushlab turibdi va o'ng qo'lida diademni taklif qilib turibdi. Uning uzun soqoli va uzun sochlari bor, boshining tepasidagi sochlar taralgan holda tasvirlangan, bosh atrofida dumaloq nur chambaragi ko'rinadi. Kiyim tizzadan yuqorisigacha yetib boruvchi kamarli uzun yengli tunika va yon tomonlari bukilgan keng shimlardan iborat. Tasvir atrofida o'rta forscha *bwrz'wndy yzdty* degan yozuv bor. Bu yozuv boshqa Kushano-sosoniylar tangalarida turlicha "yuksak xudo" yoki "yuqori xudo"⁴ deb tarjima qilingan. So'nggi taxminlarga ko'ra bu xudo Avestodagi atmosfera xudosi Vayu, ya'ni Vaiuš Uparīy.kairiīy ya'ni "yuqori mintaqada harakat qiluvchi" xudoni eslatadi. Shunga ko'ra, bu tasvirdagi xudo kushonliklarning ajdodlari – Baqtriyalik Vayu, Veshga sifatida talqin qilingan, u Kushon tangalarida Oesho nomi bilan ataladi. Kushon-Sosoniylar xudosining qo'lidagi trident, ortidagi ho'kiz va sochlari yoyilgan holatda tasvirlanishi Oesho tasviriga juda mos keladi. Shunga qaramay, farqlar mavjud, bir nechta bosh yoki qo'llarning bo'lishi Kushon-Sosoniylar tangalariga xos emas shuningdek Kushon Oeshoning boshqa xususiyatlari ham yo'q, masalan, hind uslubidagi kiyim⁵.

Bunday standart seriyalarga qo'shimcha ravishda Perozga boshqa bir zarbxonadan oltin tangalarning zarb qilinishi ham tegishli bo'lib, uning faqat bitta namunasi ma'lum bo'lib, uning old tomonida hukmdor tasvirining o'ziga xos teskari turi bilan uyg'unlashgani ko'rsatilgan. Reversida kushon uslubidagi taxtga o'tirgan Ardoxsho tipidagi ma'buda tasvirlangan. Xudo old tomondan tasvirlangan, uning boshi atrofida dumaloq nur chambarak va uning asosiy ikonografik atributi – kornukopiyani⁶ chap qo'lida ushlab turibdi. Kushon modelidan yagona muhim farq shundaki, xudo o'zining o'ng qo'li bilan diadem emas, balki so'nggi Kushon podshohlarikiga o'xshash tojni taqdim etib turibdi.

⁴ Bivar, A.D.H. The Kushano-Sassanian Coin Series // Journal of the Numismatic Society of India. 1956. №18. P.16.

⁵ Bivar, A.D.H. The Kushano-Sassanian Coin Series // Journal of the Numismatic Society of India. 1956. №18. P.15.

⁶ Kornukopiya – (lot.) antik davrda mo'l-ko'lchilik va oziqlanish ramzi. Turli xil mevalar bilan to'lib turgan shox shaklidagi idish.

Yana bir noodatiy tur Peroz tomonidan Hirotda zarb qilingan kumush dirhamlarning teskari tomonida qo'llanilgan. Chap tomonda shoh o'ng qo'li bilan kichik o'choqqa nazrlar yog'dirib turibdi. Uning chap qo'li egilgan ko'rsatkich barmog'ining imo-ishorasi bilan oldidagi figuraga murojaat qilmoqda. Bu holat sosoniylar tasvirida yaxshi ma'lum. O'ng tarafdagi figura erkak xudoga o'xshab ko'rinadi, u uzun xalati to'pig'igacha yetib boradi va Anaxita va Mitranikiga o'xshash yon panjarali baland tayanchli taxtda o'tiribdi. Xudo chap qo'lida nayza tutib turibdi, o'ng qo'li bilan shohga diadem uzatib turibdi.

Mis tangalar turli xil tasvirlarni ko'rsatadigan ikkita asosiy turga ega. Birinchisi, Balxda doimiy va eng boshida qisqa vaqt ichida Kobulda ishlatilgan oltin dinorlarning ho'kiz bilan birga tik turgan xudo tasviridir. Ikkinchisi, faqat Kobulda qo'llanilgan, sosoniylar imperatorlik seriyasining standart revers turi, ya'ni sulolaviy olov yonadigan qurbongoh. Sosoniylar sulolasining asoschisi Ardashir I, altariga o'xshab, qurbongoh taxt oyoqlari, shuningdek, yon tomonlarida qovurg'alar bilan bezatilgan. Qurbongohdan olov o'rniga odam byusti tasvirlangan, buni Ohrmazd II tangalaridagi Sosoniylar imperatorlik tangalarining reversida ko'rish mumkin. Byust qurbongohning tepasida, ko'krak va yelkalari old tomondan tasvirlangan. Tana va qo'llar ko'rinmaydi. Byust yalang boshlimi yoki qandaydir bosh kiyim kiyganmi, aniq emas, lekin har holda uzun sochlar boshning orqasiga tushadi. Darhaqiqat, tasvir Paykuli yoki Hojiobodda ko'rish mumkin bo'lgan sosoniy san'atiga xos bo'lgan frontal byustlarni esga soladi. Tanganing bqtriya yozuvi J. Cribb⁷ tomonidan BAFO BOPZANO deb o'qilgan va dirhamlardagi "yuksak xudo" yozuvi bilan bog'liq.

Kobulda ham zarb qilingan kam uchraydigan turda, xuddi shunday old ko'rinish boshqa byust bilan tasvirlangan. Tangadagi yonon yozuvi BAFA NANA deb o'qilganiga ko'ra bu safar ayol tasvirlangan degan xulosaga kelish mumkin. Byust orqasida katta dumaloq nur chambaragi ham ko'rinadi.

Perozning tangalaridagi tasvirlar asosan Ohrmazd I dan boshlab, ba'zi o'zgarishlar bilan uning vorislariga meros bo'lib o'tgan. Balxda zarb qilingan oltin tangalarida asosiy standart bo'lgan buqa bilan tik turgan xudo tasviri Hurmuzd I davrida xuddi shu zarbxonada mis tangalarga zarb qilingan. Shuningdek, Marvda toj kiyish marosimi sahnasi tasviri mis va kumush dirhamlarda zarb qilingan.

Ohrmazd I vafot etishi tufayli mis tangalardagi buqa bilan turgan xudoning tasviri ham ma'lum darajada o'zgarishlarga uchraydi. Balxda zarb qilingan Kushano-Sosoniy mis tangalarida dirhamlarda qo'llanilgan "toj kiyish marosimi sahnasi"ga ko'ra modellashtirilgan yangi inson byusti tasvirlangan qurbongoh varianti paydo bo'ladi. Erkak odam qiyofasi belidan boshlab qurbongohdan chiqib turgan, boshi

⁷ Cribb, J. New Evidence of Indo-Parthian Political History // Coin Hoards №7, New York: 1985. P.282–300.

chapga qaragan, old tomondan ko'rinadigan byust sifatida tasvirlangan. Ikkala qo'l ham to'liq ko'rinib turgani uchun chap qo'lida nayza va o'ng qo'lida lentali diadem kabi o'ziga xos belgilarni ko'rish mumkin. Bundan tashqari, figuraning boshi atrofida olovlar ko'rinadi. Peshonasida esa Hirot va Marvda zarb qilingan Peroz va Ohrmazd I dirhamlaridagi "yuksak xudo" bilan aniq bog'langan yarim oy bor. Tangadagi o'rta fors yozuvi ham *bwrz'wndy yzdyt* ya'ni "yuksak xudo" deb o'qilgan.

Bu tur Ohrmazd I Kobuldagi kabi Balxda ham zarb qilingan mislarda qo'llagan, ammo keyingi podshohlar davrida ikki zarbxona o'rtasida qandaydir bo'linish kuzatilishi mumkin: Kobulda ishlangan byust to'liq chapga qaragan. Balxdagi tasvirda esa boshi profilda ko'rinadi.

Oxirgi o'zgarishlar Ohrmazd II davrida yuz bergan. Balxda zarb qilingan tilla dinorda⁸ "investitsiya sahnasi"ni aks ettiruvchi o'ziga xos tasvir buqa va tik turgan xudo tasviri bilan birga paydo bo'ladi. Xudo taxtda o'tirganligi sababli, asosiy sxema Peroz va Ohrmazd I tangalarida taxtga o'tirgan xudolarni eslatadi. Podshoh xuddi shu holatda o'ng tomonda turib, kichik qurbongoh ustiga o'z qo'llari bilan qurbonliklar quyayotgan holda tasvirlangan. chap qo'lini ko'tarib o'ngdagi ma'budaga ishora qilmoqda. O'ng tomonda diademli ma'buda xuddi shunga o'xshash turlarda ko'rinib turganidek, yon panjarali taxtda o'tirib, o'ng qo'li bilan hukumdorga diademni uzatmoqda. Tasvirning atrofida o'rta forscha yozuv mavjud bo'lib, u "Anahita xonim" deb o'qilgan. Shunga qaramay, bir nechta o'ziga xosliklar mavjud. Birinchisi, shoh nazr yog'dirayotgan kichik qurbongohdir, chunki u qush shakliga ega va undan tutun ko'tarilib turibdi. Olovli qurbongohning bunday g'ayrioddiy ko'rinishi Ardashir I Kushonshohning ba'zi mislarining old tomonida tasvirlangan hukumdor nazr sohib turgan qurbongoh tasviridagi bilan to'la o'xshashdir.⁴⁴ Shunga qaramay, yanada hayratlanarli jihati bu, xudo Anahita devoriy rasmda tasvirlangandan butunlay boshqacha toj kiyganligidir. Bosh kiyimi past, tepaga qarab biroz egilgan, yon tomonida naqshli bezak bor. Tojning asosiy dizayni Perozdan boshlab kushonshohlar o'z tangalarining aversida odatda qo'llagan qirollik tojlariga o'xshaydi. Bular o'z navbatida, Narseh tomonidan hukumronligi davrida ochilgan "arjalar" motivini aks ettiradi.⁹ Bundan tashqari, ma'buda chap qo'li bilan kamon tutib turibdi. Garchi bu xudoning murakkab diniy fiziognomiyasining bir qismi bo'lgan jangovar fazilatlarga muvofiq bo'lsa ham Anahita uchun noyob hodisa hisoblanadi.

Balxda zarb qilingan Ohrmazd II mis tangalarida ma'budaning bir xil ikonografik varianti boshqa turda qo'llaniladi. Bu erda xudo bilan olovli halo va nayza almashadi. O'rta fors tilida "Anahita xonim" sifatida ta'kidlangan xudodek

⁸ Cribb, J. Numismatic Evidence for Kushano-Sasanian Chronology // *Studia Iranica* №19: 1990. 151–193.

⁹ Schindel, N. The Beginning of Kushano-Sasanian Coinage, in: M. Alram, R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum*, Paris–Berlin–Wien, Bd. 2: Ohrmazd I.–Ohrmazd II., Wien. 2012. P.71.

belidan qurbongohdan ko'tarilgan holda, uning ko'krak qafasi old tomonidan va tojli boshi chapga qaragan holda tasvirlangan. Shuningdek, chap qo'lida nayza ushlar va o'ng qo'lida qovurg'ali diadem taqdim etish holati ham bir xil. Boshidagi toj Balxda zarb qilingan tilla dinorda ko'rinib turadigan tojga o'xshash toj bo'lib, yon tomoni naqshli bezak bilan bezatilgan. Ushbu so'rovdan ko'rinib turibdiki, Kushano-Sosoniylar tangalarining revers qismida ma'bud va ma'budalarning muhim guruhini ko'rish mumkin. Ulardan ba'zilari to'g'ridan-to'g'ri o'z nomi bilan tilga olinadi, boshqalari esa bilvosita.

Bularning orasida Mitrani faqat ikonografik fiziognomiyasi tufayli yaqqol tanib olish mumkin bo'lib, uning boshi atrofida ko'zga tashlanadigan nurli halo bilan ajralib turadi. Xudo ikki xilda tasvirlangan, biri Marvdan, ikkinchisi Balxda. Mitra u yerda keyinroq va faqat bir marta Taq-e Bostondagi qoyatosh tasvirlarda paydo bo'lganiga qaramay, qoya relyeflarining "investitsiya sahnalari" dan ma'lum bo'lgan standart sosoniylar tasvirlarini eslatadi. Xuddi shunday tasvirlar Ohrmazd I davridagi Sosoniylar imperatorlik tangalarida¹⁰ va podshoh tangalarining reversida tasvirlangan ikkita figuradan biri nurli toj bilan tasvirlangan. Shunga mos ravishda Mitra ekanligini osongina aniqlash mumkin. Bunday tasvirlarning kushon-sosoniylar tipi bilan tipologik qarindoshligi ob'ektivdir va kengroq muhokama qilinishi mumkin bo'lgan qo'shimcha dalillar keltirishi mumkin.

Balxda zarb qilingan tangadagi Mitraning taxtga o'tirgan tasviri g'ayrioddiyroq. Baqtriyada Mitra tasviri Kushonlar davriga borib taqaladi. Kushonlar davrida Kanishka va Xuvishka tangalarining orqa tomonida ushbu xudo tasvirlanganini uchratish mumkin. Kushon Mitrasining tasviri Helios-Apollonning asl ikonografiyasiga juda o'xshaydi. Buni hatto Helios nomining kushonlar tangalari uchun baqtrchaga o'tishdan oldin ishlatilgan yunoncha versiyasi ham aniq ko'rsatadi. Darhaqiqat, uning libosi mahalliy an'anaga ko'ra o'zgartirilgan bo'lsa ham, Kushon Mitra doimo yosh, soqoli kam figura sifatida tasvirlangan. Hozirgacha ma'lum bo'lgan yagona istisno - bu Shoh-ji-Ki-Dherining "Kanishka yodgorligi" deb ataladigan joyda, soqolli va uchli qalpoq kiygan holatda tasvirlangan xudoning paydo bo'lishidir. Ammo nurli halo tufayli uni darhol tanib olish mumkin. Har qanday holatda ham Kushon Mitraning taxtga o'tirgan tasvirlari ma'lum emas. Darhaqiqat, G'arbiy Erondagi tasvirlarda ham bu juda mashhur xudoning ikonografiyasida qo'shaloq an'ana qayd etilgan, Taq-i Bo'stondagi Mitra, ya'ni to'liq soqolli xudo sosoniylar amaldorlarining muhrlaridagi tasvirlarga ziddir. Mitra tasvirlangan bir necha sosoniylar davri muhrlarida u muntazam ravishda yunon xudosi Helios tasviriga

¹⁰ Alram, M., Gyselen R. *Sylloge Nummorum Sasanidarum*, Paris–Berlin–Wien, Bd. 2: Ohrmazd I.–Ohrmazd II., Wien. 2012. P.128-130.

ko'ra soqolsiz tasvirlangan va xudo tasvirining soqolli versiyasi bilan yagona aloqasi nurli halo aslida Mitraning asosiy ikonografik belgisidir.¹¹ Uning aravadagi Gelios turi Yunon-Baqtriya podshosi Platonning tangalarida uchraydi.¹² Bu bizga Quyosh xudosining to'g'ridan-to'g'ri avvalgi tasvirlarini taqdim etadi. Masalan, Bomiyonda ham xuddi shuni ko'rish mumkin. So'g'diyonada juda qiziq ikonografik holat hind-yunon shohlari Amintas va Germey tangalarida qo'llanilgan g'ayrioddiy avers turida uchraydi.¹³ Ba'zilarida ularning mis tangalaridek, o'ng tomonga qaragan, uchi uchli qalpoq kiygan va boshidan nurlar taralayotgan soqolli byusti old tomonidan tasvirlangan.¹⁴ Amyntas tomonidan chiqarilgan ikkita turkumning birida nayza shaklidagi tayoq ham figuraning yelkasida joylashgan ko'rinishda tasvirlangan. Garchi uning tasvirini ikki hind-yunon qirolining tangalarida ishlatish juda noaniq bo'lsa ham atributlarning, ya'ni nurlar va uchli beretlarning kombinatsiyasi haqiqatan ham bu Mitraning tasviri ekanligiga dalil bo'la oladi. Xuddi shu sifatlar to'plami Germey tomonidan keng tarqalgan boshqa tanganing reversida va uning o'limidan keyingi ba'zi taqlid tangalarida qo'llangan. Zevsning tasviridagi kabi kiyingan bu figura turli hind-yunon podsholarining tangalaridagi tasvirlarda paydo bo'lgan. Zevsning dafna gulchambarining nurlarga o'zgarishi va tepasida ko'rinadigan boshlik tasviri bu Mitra bo'lishi mumkinligi ehtimolini oshiradi. Bu haqiqatan ham Zevsning tasviri degan fikrning o'rniga Zevsning Mitraga ikonografik assimilyatsiyasi haqidagi mulohazalarga olib keladi. Eron dunyosining g'arbiy qismida Kommagengacha bo'lgan hududda asosiy xudo bo'lgan Ahura Mazda va Zevsning shunday assimilyatsiyasini kuzatish mumkin. Sharqda Mitraning bunday o'ziga xos rivojlanishi uning mavqei va u yerda g'arbiy Erondagi Axura Mazdaga o'xshash oliy xudo roli bilan bog'liq.

Oldingi davrlar haqidagi buday munozaralar Kushano Sosoniylar seriyasining tipologik va ikonografik tanlovlari fonidagi ilmiy farazlar tufayli muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular asosan oldingi davrlar bilan qandaydir davomiylik tushunchasiga asoslanadi. Shunga ko'ra, Kushon-Sosoniylar taxtiga o'tirgan Mitra Zevs-Mitra tushunchasi orqali Mitra va "yuksak xudo"ni birlashtirgan kengroq sinkretizm jarayoniga jalb qilingan deb qaraladi.¹⁵ Ikkinchisining turli ikonografik tasvirlari, ya'ni Oesho . Buqa bilan tik turgan xudo boshi olovli xudo Oeshoning Shivaga oid elementini va Mitradan kelib chiqqan elementni bog'laydi. Chunki olovlar haqiqatan

¹¹ Grenet, F. Mithra, dieu iranien : nouvelles données. / Topoi №11: 2001. P.35–58.

¹² Bopearachchi, O. Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques. Catalogue raisonné, Paris. 1991. P.220-221.

¹³ Grenet, F. Mithra, dieu iranien : nouvelles données. / Topoi №11: 2001. P.38–44.

¹⁴ Bopearachchi, O. Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques. Catalogue raisonné, Paris. 1991. P.303-304.

¹⁵ Bivar, A.D.H. (a), Mithraic Images of Bactria: Are They Related to Roman Mithraism?, in:

U. Bianchi (ed.) // *Mysteria Mithrae. Proceedings of the International Seminar on the "Religio-Historical Character of Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources"*, Rome and Ostia 28–31 March 1978, Leiden: 1979. P. 741–750.

ham Jovian Mitraning yangilangan tasvirida quyosh xudosining nurli halosini ifodalaydi.¹⁶ Shuni ta'kidlash kerakki kushon-sosoniylarning bunday sintezidan maqsad ularning qonuniyligini mustahkamlash bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Bivar A.D.H. Kushan and kushano sasanian seals and kushano - sasanian coins. – London. 1968;
2. Carter, M.L. Mithra on the Lotus, a Study of the Imagery of the Sun God in the Kushano-Sasanian era, in: Monumentum Georg Morgenstierne, (Acta Iranica II, VII), vol. 1, Tehran-Liège: 1981.
3. Bivar, A.D.H. (a), Mithraic Images of Bactria: Are They Related to Roman Mithraism?, in: U. Bianchi (ed.) // *Mysteria Mithrae*. Proceedings of the International Seminar on the “Religio-Historical Character of Roman Mithraism, with Particular Reference to Roman and Ostian Sources”, Rome and Ostia 28–31 March 1978, Leiden: 1979
4. Grenet, F. Mithra, dieu iranien : nouvelles données. / *Topoi* №11: 2001.
5. Boppearachchi, O. Monnaies gréco-bactriennes et indo-grecques. Catalogue raisonné, Paris. 1991.
6. Schindel, N. The Beginning of Kushano-Sasanian Coinage, in: M. Alam, R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum*, Paris–Berlin–Wien, Bd. 2: Ohrmazd I.–Ohrmazd II., Wien. 2012.
7. Cribb, J. Numismatic Evidence for Kushano-Sasanian Chronology // *Studia Iranica* №19: 1990
8. Brunner, C.J. The Chronology of the Sasanian Kushanshahs, *American Numismatic Society Museum Notes* 19:
9. The Beginning of Kushano-Sasanian Coinage, in: M. Alam, R. Gyselen, *Sylloge Nummorum Sasanidarum*, Paris–Berlin–Wien, Bd. 2: *Ohrmazd I.–Ohrmazd II.*, Wien.

¹⁶ Carter, M.L. Mithra on the Lotus, a Study of the Imagery of the Sun God in the Kushano-Sasanian era, in: Monumentum Georg Morgenstierne, (Acta Iranica II, VII), vol. 1, Tehran-Liège: 1981. P.74–98.